

Պրոֆ. Լ. ՍԵՄՅՈՆՈՎ,

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՈՄԱՐԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ*

Ինչպես հայտնի է, հայերը հին դարերում ժամանակի հաշիվը կատարել են արեգակնային տիպի տոմարով: Այդ տեսակի տոմարում տարին ընդունվում է հավասար 365 օրվա և բաժանվում է 13 ամսվա՝ 12-ը 30-ական օրերից իսկ 13-րդը՝ 5 օրից: $365 = 12 \times 30 + 5$:

Եթե ընդունենք մեկ տարվա տևողությունը մոտ $365\frac{1}{4}$ օր (չհաշված պակասող րոպեները և վայրկյանները), ապա մենք կըտեսնենք, որ արեգակնային տարվա տևողությունը, նման տեսակի օրացույցներում, $\frac{1}{4}$ օրով ավելի կարճ է իսկական տարվա տևողությունից և դրա պատճառով արեգակնային տարվա սկիզբը (նոր տարվա օրը—ամանորը) պետք է անընդհատ առաջ ընկնի՝ իսկականի հետ համեմատած՝ տարեկան $\frac{1}{4}$ օրով, կամ չորս տարին մեկ օրով: Աստղաբաշխ Սողիզենը, Հուլիոս Կեսարի օրոք, այդ սխալից աղատվելու համար՝ առաջարկեց՝ չորս տարուց երեքը ընդունել հավասար 365 օրվա, իսկ չորրորդը՝ 366 և այդ եղանակով կարողացավ ամանորի առաջխաղացումը վերացնել¹):

Այդ առաջարկին ընդունվում է և դրվում թե հին և թե նոր կոչված տոմարների հաշիվների հիմքում:

Սակայն արեգակնային տոմարով օգտվող ժողովուրդները հնում, թեև գիտեին այդ, բայց և այնպես շարունակում էին հաշիվը

¹) Հռոմեական օրացույցը արեգակնային տեսակի չի եղել, բայց աստղաբաշխ Սողիզենը՝ լինելով Եգիպտոսից՝ առաջարկում է Հ. Կեսարին ընդունել տարվա տևողությունը հավասար $365\frac{1}{4}$ օրվա:

տանել 365 օրական տարիներով, որի պատճառով նրանց օրացույցներում ամանորը 4 տարին մեկ օրով առաջ էր ընկնում: Այդպես շարունակվելով՝ նոր տարվա օրը համընկնում էր հաջորդաբար տարվա բոլոր օրերի հետ և որոշ ժամանակաշրջանից հետո նորից վերադառնում իրեն նախկին տեղը:

Այդ վերադարձն ընդունված էր անվանել «ապոկատաստազ»։ Պարզ հաշիվները ցույց են տալիս, որ վերև հիշված ժամանակաշրջանը պետք է հավասար լիներ $4 \text{ տ.} \times 365 = 1460$ տարվա, բայց ոչ իսկական՝ $356\frac{1}{4}$ օր պարունակող տարվա: Եթե մենք հիմա չորս տարին մի անգամ մեկ օր ավելացնելով՝ հասնում ենք մեր նպատակին, ապա այն դարերում վարվում էին մի փոքր այլ կերպ. նրանք 1460 տարուց հետո ավելացնում էին մի ամբողջ տարի և այդպիսով վերականգնում ժամանակի ճիշտ հաշիվը:

Նրանց հաշվով ստացվում էր հետևյալը. $1461 \times 365 = 1460 \times 365\frac{1}{4} = 533265$ օրվա:

Այդ ժամանակաշրջանը Եգիպտոսում կոչվում էր Սոթիսի շրջան կամ տարի, իսկ հին Հայաստանում «Հայկայ շրջան»:

Այդ անվան ծագումը Եգիպտոսում կապված էր մեր երկնակամարի ամենապայծառ աստղի Սիրիուսի (Եգիպտական լեզվով՝ Սոթիս, իսկ հայերեն՝ Ծնիկ կամ Ծնաստղ) անվան հետ: Այդ աստղի հելիակտիկ ծագումը, այսինքն՝ նրա առաջին անգամ

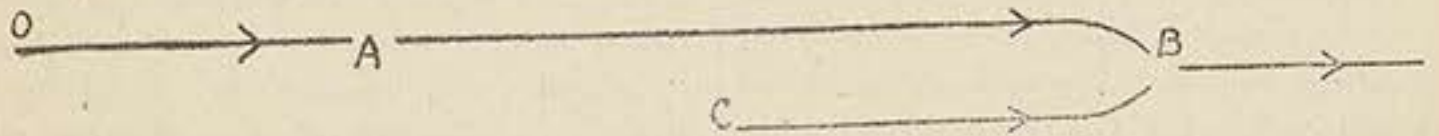
* Կարգացված Հ. Ս. Ս. Ռ. Փողկոմատևոսին կից Ձեռագրերի ինստիտուտի (Մատենադարանի) գիտական սեփական 1940 թ. 29/Մ նիստում:

երևալը արշալույսի ժամին, տեղի էր ունենում (մեր թվականությունից առաջ) հուլիս ամսի 19-ին և Սոթիսի շրջանի առաջին տարում համընկնում էր Նեղոս գետի հորդացման ժամանակի հետ, որպիսի հորդացումը հսկայական նշանակութուն ուներ Եգիպտոսի ամբողջ անտեսության համար:

Հայերը հնում երկար դարերի ընթացքում, գործածել և օգտվել են նման տիպի արեգակնային տոմարով: Շատ հետաքրքրական է, թե նախ, ո՞ր թուականին հայերը

հրաժարվեցին այդ տեսակի օրացույցից, երկրորդ՝ թե հայկական արեգակնային տոմարի կամ Հայկայ շրջանի ապոկատատագի տարին ո՞ր թուականին է տեղի ունեցել, երրորդ՝ ասպարաշխորեն ո՞ր աստղի հելիոկաթիկ ծագման հետ է կապված կղել ապոկատատագի տարին և չորրորդ՝ հայերը երբվանից են սկսել արեգակնային տեսակի օրացույց գործածել:

Որպեսզի մեր ասածը պարզ լինի, բերենք մի փոքրիկ սխեմա.

Երբ Հայաստանում ընակչությունը վարում էր պարզ պրիմիտիվ անտեսություն (խաշնարածություն...), նրա բնիկների օրացույցն անկասկած պիտի լուսնային լիներ, սխեմայում այդ ժամանակաշրջանին համապատասխանում է OA-հատվածը: Լուսնային տիպի պարզ օրացույցից հայերը անցնում են ավելի բարեփոխված՝ արեգակնայինին, որով և օգտվում են մոտ 18 դար. սխեմայում այդ ժամանակաշրջանին համապատասխանում է AB հատվածը:

Շատ հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ հայերը քրիստոնեություն ընդունելուց հետո շարունակում են անփոփոխ պահպանել իրենց օրացույցի տիպը և եկեղեցականները կրոնական առները հաշվելու համար ստիպված են լինում դիմել Հուլյան տոմարի օգնությանը: Յ. յոպիսով, սկսած III-րդ դարի վերջերից՝ հին Հայաստանում միաժամանակ գործածության մեջ են լինում տարբեր տեսակի օրացույցների սխեմա: Դրանցից մեկը, ինչպես մի քանի անգամ հիշեցինք, արեգակնայինն էր, որը և համարվում էր բաղաբացիական օրացույց իսկ մյուսը սովորական, ներկայումս գործադրվող Հուլյանը, համարվում էր կրոնական: Առաջինում ամիսներն իրար հավասար էին (բոլորը 30-օրական) բայց նոր տարվա օրը շարժական էր, իսկ մյուսում՝ ամիսները իրար անհավասար էին, բայց նոր տարվա օրը մշտական և հաստատուն տեղ ուներ:

Առաջինը՝ ամսվա օրերի հաշիվը վարում էր հերթական հաշիվով՝ 1-30, իսկ երկրորդը յոթնօրյա շարաթնրով: Հայ տոմարագիտների առջև դրված է կղել մի դժվարագույն խնդիր հնարել կանոններ և կազմել աղյուսակներ՝ մի տոմարով տված ամսաթիվը հեշտ կերպով մյուս տոմարի ամսաթիվին վերածելու համար և ընդհակառակն:

Երևի դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ հայերն ունեցել են բազմական մեծ թվով տոմարագետներ, որոնցից աչքի են ընկնում իրենց աշխատություններով՝ Հովհաննես Կողեանը (XI դ.), Հովհաննես սարկավազը (XI դ.) Հակոբ Ղրիմեցին (XV դ.), Ազարիան (XVI դ.) և ուրիշ շատերը: Մեր Մատենադարանում գտնվող ձեռագիր աշխատություններից այդ տեսակներից շատ հետաքրքրական են №1999 (2019), 1973 (2027), 1978 (2038) ձեռագրերը:

Սխեմայում AB-ին դուրանա տարված դիժ CB-ն համապատասխանում է քրիստոնեական եկեղեցու կազմից Հուլյան տոմարի օգտագործման ժամանակաշրջանին: Քաղաքական և անտեսական հանգամանքներից ստիպված՝ հայերը հրաժարվում են իրենց քաղաքական տոմարից և վերջնականապես ընդունում, բոլոր ազգերի նման, Հուլյան տոմարը (սխեմայում B կետից սկսած): Ե՞րբ կատարվեց այդ, օչխնքն՝ ո՞ր թվականին հայերը հրաժարվեցին իրենց

ինքնուրույն քաղաքացիական տոմարից: Այդ հարցի պատասխանը մենք գտնում ենք մի քանի հեղինակների մոտ: Բացառությամբ հետևյալն է: 1317 թվականին հայկական օրացույցի ամանորը համընկնում էր հունվար ամսի 1-ի հետ և այդպիսով երկու տեսակի օրացույցների (հին հայկական և Հուլյան) նոր տարվա օրը կատարվում էր միաժամանակ: Օգտվելով այդ հանգամանքից և նկատի ունենալով երկրի քաղաքական վիճակը՝ Աղանայի ժողովում (44-րդ) որոշվում է անցնել Հուլյան տոմարին: Բայց դրա հետ միասին հայերը շարունակում են պահպանել իրենց տոմարով ընդունված դարադուրը, քանի որ հայերին մինչև 18-ր դարը համարյա թի անձանոթ մնաց այսպես կոչված Քրիստոսի ծննդից հաշվվող դարադուրը: Քաղաքական պատճառները պարզ են XIV դարում հայկական խոշոր ինքնուրույն ֆեոդալական իշխանութիւններից գոյութիւն ունեւր միմիայն Ռուբենյաններինը (Կիլիկիայում), որը նույնպես մտանում էր իր վախճանին. իսկ ընակչութիւնն արդեն բազմակողմանի հարաբերութիւններ (կուլտուրական, աւետարական և այլն) էր հաստատել Արևմտւյան Եվրոպայի հետ: Ահա այդ պայմաններում Աղանայի ժողովը նպատակահարմար գտաւ անցնել Հուլյան տոմարին: Հետևապէս, սխեմայի վրա Ե կետի մաս կարող ենք դնել 1317 րուակակնր:

Անցնենք երկրորդ հարցին՝ ապոկատաստազի թվականը որոշելուն: Ըստ մեր կատարած հաշիվների և պատմական տեղեկութիւնների ապոկատաստազի տարի Հայկայ շրջանի համար հանդիսացել է 428 թ., երբ նախասարգի մեկը կղել է օգոստոս ամսի ճիշտ 11-ին:

Եղած բաղմաթիւ տվյալներից բերում ենք միմիայն մի քանիսը:

ա) Սոսելով Գնեղի սպանութիւն մասին և բերելով Բուզանդի խոսքերը, թէ վաղիւն հասելս առաւօտն օրն յաւանայր կիւրակէն և յայնմ աւուր տնի դիպեցաւ (ԲՁՆ, 121)՝ Օրմանեանն ստում է, որ «արդ, հայկական շարժական տոմարի հաշիւով, նախասարգի

առաջին օրը կիւրակի հանդիպած է 359-ին, համապատասխանելով հոտմէական տոմարին օգոստոսի 29-ին»: Օգոստոսի 29-ից մինչև 11-ը կազմում է 17 օր և ամանորը կարող էր 17 օր առաջ ընկնել $4 \times 17 = 68$ տարվանից հետո, այսինքն՝ $359 + 68 = 427$ թվականի վերջին: Ուրիշ խոսքով՝ նախասարգի մեկը կարող էր լինել օգոստոսի 11-ին սկսած 428 րվակակնից:

բ) «Բաղմաղէպ» 1904 թ., յունիս թիւ 6, էջ 275-ում կարդում ենք, որ ըստ Դ. Փարպեցու և ըստ Սոփ. Բ. 35 Սահակ Պարթևը վախճանվել է 439 թվականի նախասարգ ամսի 30-ին, օրն հինգշաբթի, որը կհամապատասխանի 439 թ. սեպտեմբերի 8-ին, նույն հաշիվները դարձաւ ցույց են տալիս, որ նախասարգի մեկը տեղի է ունեցել 428 րվակակնի օգոստոսի 11-ին:

գ) Հովհաննես Կոզեանը, XI դ. հայանի տոմարագետի իր «Մեկնութիւն տոմարի, Ջոր արարեալ Յոհաննիսի վարդապետի. որ մականունն էին Կոզեան» (Մատենադարան, ձեռագիր № 1999—2019, էջ 73) գրում է. «Քի յառաջին ամի թուականին լրումն գառկին Մարերի է-ններ, և յերկրորդ ամի թուականին դառնալոց եր լրումն գառկին յԱհկի իդ-ն»:

էջ. 71-ում և 74-ում նույն հեղինակը նույնպես գրում է. «գիտա, զի յառաջին ամի թուականին դարնանային հասարակածն յԱհկի ժդ-ն էր»¹: «Այլ և դայս գիտել արժան, է զի դարնանային հասարակածն, որ է ի մարերի ի»...

Մյուս աղբյուրների տվյալներից մեզ հայանի է, որ նոր թվականի առաջին տարում, այսինքն՝ 552 թվականին, գառկական լուսնի լրումն պիտի լիներ ապրիլի 13-ին:

Այսպիսով, ըստ Կոզեանի տվյալների՝ 552-ին

Մարերի 7-ը համապատասխանել է ապրիլի 13-ին:

Ահկի-ի 13 » » մարտի 20-ին:

Այդ պայմաններում նախասարգի մեկը

¹ Գիտի լինի ճիշտը՝ ժդ-ն էր:

համընկնում է հուլիսի 11-ի հետ. իսկ օգոստոսի 11-ից մինչև հուլիսի 11-ը կազմում է 31 օր և ամանորը կարող էր առաջ խաղալ 31 օր՝ $4 \times 31 = 124$ տարվա ընթացքում: Հետևապես, հանելով 551-ից 124 կտանանք էլի 427, որպիսի հանդամանքը նորից դալիս է ասելու, որ նավասարդի մեկը եղել է օգոստոսի 11-ին՝ 427 թվականին հետեւող տարում, այն է 428 թվականին:

Իհրենք մի այլ ապացույց ևս.

դ) Շենքեսի մահվան թուականը պետք է անկասկած դնել 373-ին, որովհետև 374-ին տեղի ունեցավ Պապին սպանութիւնը, շատ մը եղելութիւններէ, կտքը, իսկ իբր ամսաթիւ նշանակուած է հրոտից ամիսը և հինգշաբթի օր (Սոփ. Զ, 112) և շարժական տոմարի հաշիւով կհանդիպեն հրոտից 5, 12, 19 և 26 օրերը: Աւգերեան ճառքնաիր մը առնելով հրոտից 5-ին կըզնէ Ներսեսի մահը (Վրք. Գ, 393) և այս հարմարութիւնը իբր ստուգութիւն կընդունինք նշանակեալ թվականին, որ 373-ին կհամապատասխանէ յուլիս 25-ին...¹⁾:

Ըստ այս տեղեկութեան՝ 373-ին հրոտից ամսով 30-ը պիտի լինի օգոստոսի 19-ին, իսկ 20-ից սկսելի են Աւելիաց օրերը և այդ թուականին նաւասարդի մեկը կամ ամանորը հանդիպել է օգոստոսի 25-ին: Օգոստոսի 25-ից մինչև 11-ը կազմում է 14 օր և ամանորի 14 օր առաջ խաղալու համար պահանջվում է 56 տարի, բայց նկատի ունենալով որ մեկ օր առաջ ընկնելու համար պահանջվում է առհասարակ չորս տարի, մենք ունենում ենք 373 թվականից մինչև ապոկատաստազի տարին 54 տարի և այդպիսով ստացվում է նորից $373 + 54 = 427$ թուականը, որին հաջորդող տարին՝ 428-ը պիտի լիներ ապոկատաստազային:

Այսպիսով մենք գալիս ենք այն հաստատուն կարծիքին, որ Հայկայ շրջանի ապոկատաստազի կամ, ինչպես հայերն ասել են, Շահանջներու նահանջ տարին տեղի

է ունեցել 428 թուականին և այդ թուականին նավասարդի մեկը կամ ամանորը եղել է օգոստոս ամսի 11-ին:

Մենք միանգամայն սխալ ենք համարում այն հեղինակների պնդումները, որոնք ապոկատաստազային տարվա ամանորի օրը օգոստոսի 11-ին նշանակում են 432 կամ մի այլ թուականին: Հետագայում Հովհաննես սարկավարըը նույնպես աշխատել է իր անշարժ տոմարի տարեգլուխ ընդունել օգոստոսի 11-ը, լավ գիտնալով, որ այդ օրը կարող է որպես ամանոր ծառայել միմիայն Հայկայ շրջանի սկզբում, բայց նրա նպատակն է եղել շնորհիվ նահանջ տարիների՝ ամրացնել այդ օրվա տեղը:

Մենք տեսնք, որ Եզրիպտոսում 1460 տարիների ժամանակաշրջանը կոչվում էր Սոթիսի շրջան և տվեցինք դրա բացատրութեանը: Նույն ժամանակաշրջանը հին Հայաստանում կոչվում էր Հայկայ շրջան: Իր բացատրութեանը գտնելը դժվար չէ: Հին Հայաստանը սահմանակից է եղել Բաբելոնին և Քաղղեսացոց երկրից նրան բաժանողը եղել են միմիայն կորովաց լեռները, որոնք երկու ժողովուրդների հարաբերութեանների համար մեծ խոչընդոտ հանդիսանալ չէին կարող: Բաբելոնում աստղաբաշխութեանը և նրա տնհարադատ որդի աստղագիտութեանը զարգացած էին մեծ չափով դեռ սկսած XXX դարից մեր թվագրութեանից առաջ: Այդ գիտութեանները, ժամանակի ընթացքում, թափանցում են հին Հայոց երկիրը, և հայերը (Սարկերը) դեռ շատ հնուց լավ ծանոթ էին թե աստղաբաշխութեան և թե աստղագիտութեան: Երկնակամարի շատ աստղերին կամ համաստեղութեաններին տրված են տեղական հայկական անուններ: Երկնակամարի ամենագեղեցիկ համաստեղութեանը, որը ուրիշ ազգերի կողմից անվանվում է Օրիոնի համաստեղութեան, նվիրված էր հայ առասպելական նախահայր և հերոս Հայկին և այդ համաստեղութեանը կոչվում էր «Հայկն»: Այդ համաստեղութեանը շատ մոտ է գտնվում Մեծ Շան համաստեղութեանը, որի գլխավոր աստղը Սիրիուսը կամ Սոթիսն է: Եվ եթե առաջին հազարամյակում մեր թվարկութեանից առաջ Սոթիսի հելիակոսիկ ծագումը տեղի էր ունե-

¹⁾ էջ 571.

նույն հուլիսի 19-ին, ապա նույնը Հայկի համաստեղության համար տեղի էր ունենում օգոստոսի 11-ին: Եվ եթե եգիպտացիները Սոթիսի հելիակտիկ ծագման և ամանորի համընկման թուականն ընդունում էին որպես Սոթիսի շրջանի սկիզբ, ապա հայերն էլ Հայկի համաստեղության հելիակտիկ ծագման և ամանորի համընկնելու թվականը համարում էին իրենց Հայկայ շրջանի ըսկզբնական տարին: Այդպիսի համընկնում եգիպտական Սոթիսի շրջանի համար եղել է 139 թվին, իսկ Հայկական համար 428-ին (քրիստոնեական տարեթվով): Այդ թվականները միևնույն ժամանակ հանդիսանում էին նաև «ապոկատաստադային» թվականներ: Եգիպտական և Հայկական ապոկատաստադային թվականների միջև տարբերությունը կազմում է $428 - 139 = 289$ տարի: 289 տարում Եգիպտական ամանորը պիտի առաջ ընկած լիներ մոտ 72 օրով ($289:4 \approx 72$) և հուլիսի 19-ի փոխարեն, 428 թուականին, կհանդիպեր մայիսի 8-ին: Այդ ամսաթվից հետ հաշվենք 3 ամիս, յուրաքանչյուրը 30 օրից, կստանանք՝

- 1) Մայիսի 8-ից մինչև հունիսի 7-ը — մեկ ամիս
- 2) Հունիսի 7-ից մինչև Հուլիսի 7-ը ևս մեկ ամիս
- 3) Հուլիսի 7-ից մինչև Օգոստոսի 6-ը — ևս մեկ ամիս

Հիմա օգոստոսի 6-ի վրա ավելացնենք 5 օր (Աւելիաց), կստանանք օգոստոսի 11 — (428) թվականի հայկական ամանորի օրը: Վերև բերված թվերը համապատասխանում են հայկական X-րդ, XI-րդ XII-րդ և Աւելիաց ամիսներին: Այդ հանգամանքը վկայում է, որ մեր եգրակացությունները միանգամայն ճիշտ են, քանի որ արևմտյան և ուսու հեղինակները նշում են հետևյալը. «Старый египетский календарь в несколько измененном виде хранится и в армянском календаре: первые три месяца египетского года точно соответствуют трем последним месяцам армянского календаря; за этими последними месяцами в армянском календаре следуют пять дополнительных дней, и таким образом для остального года армянские месяцы на-

чинаются пять дней спустя после месяцев старого египетского календаря»¹⁾.

Ինքնըստինքյան հարց է ծագում. արդյոք հայերը ինքներն են ստեղծել նման տիպի տոմար թե՛ այն ընդօրինակել են մյուս ժողովուրդներից:

Հին Հայոց երկրում նման տիպի տոմար ստեղծելու պայմանները չեն եղել: Նման տիպի տոմար կարող էր զարգանալ անտեսական բարձր աստիճանի հասած մարդկային հասարակության մեջ, ինչպիսին էր Եգիպտոսը, և պարզ է, որ հայերը պետք է ընդօրինակած լինեն կամ անմիջապես Եգիպտոսից կամ թե՛ մի այլ ժողովուրդից, որը իր հերթին ընդօրինակել էր Եգիպտոսից: Դրա մասին կխոսենք մի քիչ հետո, երբ կորոշենք հայերի կողմից նման տիպի օրացույցն ընդունելու գարաշրջանը:

Դարաշրջանը որոշելու համար դիմենք մի քանի կողմնակի ավյալների, քանի որ ոչ մի հին կամ նոր աղբյուրում այդ հանգամանքը հիշատակված չէ, իսկ ուղղակի ճանապարհով դժվար է որևէ դրական եգրակացության դար Այսպիսի մի շարք աղբյուրներ ասում են, որ 428-ին իրը թե լրանում էր երկրորդ Հայկայ շրջանը²⁾: Եթե այդ ճիշտ լիներ՝ մենք պիտի ունենայինք՝

2494 մ. թ. ա. — 1033 մ. թ. ա. — 428-ին դարադրուխ — 1-ին ապոկատաստադ — 11 ապոկատաստադ կամ ուրիշ խոսքով՝ հայերն ընդունել են այդ տիպի արեգակնային օրացույցը 25 դար մեր թվագրությունից առաջ, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ հայերն իրը պետություն գոյություն չունեցին:

Դա մի առասպելական դարադրուխ է, ինչպես և Ս. Գրքի աշխարհաստեղծման դարադրուխը: 1033-ին մ. թ. ա. նույնպես ընդունվել չէր կարող, քանի որ այդ ժամանակաշրջանում հին Հայաստանի բնակիչները խալդերն էին, որոնք, ճիշտ է կուլտուրային բավական բարձր զարգացման աստիճանի էին հասած, բայց նրանք զբաղվում էին մերձակա Բարելոնի և Ասորեստա-

¹⁾ Россовская «Календарная даль веков», стр. 29.

²⁾ Գ. Ազանեան «Տոմար և տօնացոյց», 1896, § 5: Օրմանեան «Ազգատպասում» 1912, էջ 303.

նի ազդեցութեան տակ, այդ ազդեցութեան շրջաններում ամենուրեք իշխում էր Բարեկո- նի լուսն-արեգակնային տիպի օրացույցը- իսկ խաղերը Եգիպտոսի հետ անմիջական հարաբերութեանների մեջ լինել չէին կարող, քանի որ հենց նույն վերելում հիշված պե- տութեաները հակառակն պատահելի նման նրանց բաժանում էին Եգիպտոսից:

Առաջագրված հարցը մնում է լուծել կողմ- նակի ճանապարհով: Դեռ VII դարի հեղինակ Անանիա Շիրակացին, իր տամբագիտու- թյուն աշխատութեան մեջ, գլուխ ԽԲ-ում «Զի՛նչ է ամիսն», խոսելով՝ ժամանակը «ա- միս» միավորներով չափելու սովորութեանն առաջանալու մասին, շեշտում է, որ հայկա- կան նոր տարվա օրը միշտ համընկել է գար- նանային հասարակածի օրվա կամ գարնա- նամուտի օրվա հետ: Դա շատ հետաքրքրա- կան է հենց այն տեսակետից, որ ինքը հե- ղինական ապրում էր VII դարում, երբ ամա- նորը տեղի էր ունենում արդեն հունիս ամ- սին:

Այդ մասին ավելի պարզ խոսում է Ա- լիշանը («Հին հուստոք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց», Վենետիկ, 1895, էջ 139):

«Առաջինն նավասարդ, որ երկու կերպ տարեգլուխ գնելով, բնական և քաղաքական, ըստ յեանոյս՝ այժմու օգոստոս ամսոյ մեջ սկսի, ըստ առաջնոյն՝ ի մարտի հասարա- կածի կամ ի գարնանամբարի...»: Կան նաև այլ բազմաթիվ տեղեկութեաններ, որոնք ազդեցություն են վերեւ բերված հանգաման- քի ճշմարտութեանը: Սակայն այդ ճիշտ է այն ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, երբ հայերը օգտվում էին դեռ լուսնային կամ լուսնաարեգակնային տիպի օրացույցերով, որ- պիսիները մեծազույն մասի տարեգլուխը, ըստ սովորութեան, սկսվում էր գարնանա- յին գիշերահավասարի օրվանից: Բարեկո- խութեան ենթարկելով իրենց օրացույցը և անցնելով արեգակնային տիպի օրացույցի գործածութեան՝ հայերը, ըստ երևույթի, չեն հրաժարվել իրենց հիմնական տարեգը- լից և ընդունել են տարեգլուխը համատեղ- ված գարնանային գիշերահավասարի օրվա հետ: Բայց, ըստ նոր ընդունված տոմարի, այդ տարեգլուխը արդեն մնալուն չէր և չորս

տարին մեկ օրով առաջ պիտի ընկներ և իրականում այն առաջ խաղալով, ինչպես տեսանք, 428 թուականին համընկնում է օ- գոստոսի 11-ի հետ: Հիմա մենք կարող ենք դատել այսպես. մի սրև, թուականի, երբ հայերը ընդունեցին արեգակնային տիպի տո- մար՝ ամառըը տեղի ունեցավ մարտի 20- ին: Առաջ խաղալով չորս տարին մեկ օր՝ այդ ամառըը 428 թուականին տեղի ունեցավ օգոստոսի 11-ին: Քանի տարում ամառորի նման առաջխաղացում կարող էր տեղի ու- նենալ: Հաշվենք օրերի թիվը սկսած մարտի 20-ից մինչև օգոստոսի 11-ը հետևյալ կար- գով՝ մարտ(20)+փետրվար(28)+հունվար (31)+դեկտեմբեր(31)+նոյեմբեր(30)+հոկ- տեմբեր(31)+սեպտեմբեր(30)+օգոստոս(21) = 222 օր և հետևապես 4տ. × 222 = 888 տա- րի, այսինքն նման առաջխաղացման համար պահանջվում է 888 տարի: Այդ 888 տա- րուց՝ 428 տարին մեր թվագրութեանից է, իսկ մնացած 460-ը մինչև մեր թվագրու- թյունը՝ Այստեղից բխում է մեր հիմնական եղբակացութեանը, որ հին Հայոց երկրում ժամանակի հաշիվը սկսել են պահել արեգակ- նային սիստեմի տամարով, սկսած 460 թվա- կանից մեր թվագրութեանից առաջ:

Ընդունելով V դ. կեսերին մ. թ. ա. արեգակնային սիստեմի օրացույց՝ հայերը գործածել են այդ՝ համարյա թե անփոփոխ պահելով, մինչև 1317 թ. և հետևապես, մենք կարող ենք տեսլ, որ հայկական քա- ղաքացիական օրացույցը գործածութեան մեջ է մնացել՝ 460 + 1317 = 1777 տարի- մաս 18 դար:

Մի քանի բառերով աշխատենք բացա- րել թե ինչու V դարում մ. թ. ա. կարող էր տեղի ունենալ օրացույցի նման ըրբեփոխութեան: VII դարում մ. թ. ա. կիրոսի և նրա որդի Կամբյուզեսի օրով կազմակերպվում է համաշխարհային երկ- րորդ պետութեանը (առաջինը համարվում է Ասորեստանը), որը ընդգրկում է իր սա- մանների մեջ ամբողջ առաջավոր Ասիան և Եգիպտոսը: Դարեհը արդեն տալիս է այդ

* Մի քանի տարիները տարբերութեան հարափոք է և ավելի ճիշտ կլինի նշանակել մ. թ. ա. V դ. կեսին: Լ. Ս.

լայնածավալ պետութեանը այնպիսի մի կազմակերպութեան, որի շնորհիվ Պարսից իշխանութեան ենթակա ժողովուրդների համար ստեղծվում են շփման և փոխհարաբերութեան անհրաժեշտ պայմաններ: Այդ պայմանների շարքում պիտի գտանք բարձրորակ և լավ վիճակում պահպանվող հասարակական կապերը, մեծ չափով դարգացած առևտրական կապերը: այդ ժամանակ է, որ պարսկական բանակում բոլոր ժողովուրդների դրամասերը շփվում էին իրար հետ և այլն: Նման պայմաններում կուլտուրային ավելի բարձր աստիճանում գտնվող ժողովուրդները պետք է իրենց ազդեցությունը թողնեին կուլտուրային ավելի հետմնացածների վրա: Պարսից տիրապետության ամենաառաջավոր ժողովուրդներն էին եգիպտացիներն ու բաբելոնացիները: Տոմարապետական խնդիրներում այդ երկու ժողովուրդների քրմութեանը մեծ նվաճումներ ունեցան: Բայց եթե եգիպտացիները դարգացրել և համարյա թե դադարեցնեցին էին հասցրել արեգակնային սիստեմի տոմարը, ապա բաբելոնացիները նույնն արել էին լուսնարեգակնայինի վերաբերյալ: Սակայն եգիպտական սիստեմի օրացույցը շատ պարզ կազմութեան ունեցող իսկ բաբելոնացիներինը, ընդհակառակն, շատ բարդ կազմութեան (նրա պատճենն է հրեականը): Հայ քրմութեանը նույնպես հասել էր որոշ նվաճումների աստղաբաշխութեան ասպարեզում և նա, ենթարկվելով կուլտուրային ավելի դարգացածների ազդեցութեանը՝ կուլտուրեն չի ընդօրինակում իր ավելի մոտ հարևան բաբելոնացիներին բարդ սիստեմը, այլ դերագասում է ավելի հեռավոր եգիպտացիների պարզ և հարմար տոմարական սիստեմը: Հարցն այս ձևով դնելիս՝ պիտի նախ ընդունել, որ հայերը, առանց որևէ միջնորդի, ինքնուրույն կերպով են ընդօրինակել տոմարի եգիպտական սիստեմը:

Բայց կարելի է առաջադրել և մի այլ հիպոթեզ. ծանոթանալով հայերի և հարևան մի շարք ժողովուրդների տոմարների հետ (պարսկական, վրացական, ազվանական և այլն) մենք տեսնում ենք, որ նրանք էլ օգտվել են նման տիպի տոմարական սիստեմով և այս հանգամանքից կարող ենք

գալ այն եզրակացութեանը, որ այդ բնօրինակումը համարյա ընդհանուր բնույթ է կրել. իսկ այս վերջին փաստը կարելի է բացատրել միմիայն նրանով, որ, ըստ երևույթի, Աքեմենյան տիրապետության ժամանակ կատարված է կղել տոմարի բարեփոխություն:

Շատ հնարավոր է, որ Պարսից աշխարհակալ պետության տարբեր սատրապութեաներում գործածվելիս են կղել տարբեր տեսակի տոմարական սիստեմներ, որպիսի հանգամանքը պետք է շատ ու շատ դժվարացներ փոխ-հարաբերությունները, ժամանակը հաշվելու տեսակետից: Նման դրությունից դուրս գալու մի միջոց կար միայն, այն է՝ ընդունել ամբողջ պետության համար կղած կամ գործածվող տոմարական սիստեմներից որևէ մեկը: Գերագույնս պիտի արվեր եգիպտականին, որովհետև նա իր կազմութեամբ շատ պարզ է և հարմար, իսկ պարսիկներն՝ ընդունելով այդ տոմարական սիստեմը՝ դրանով այն համարյա թե պարտադիր էին դարձնում բոլոր հպատակ ժողովուրդների համար, քանի որ հայերը միշտ պարսիկների հետ սերտ կապակցութեան մեջ էին գտնվում. նրանք սկզբում պիտի ծանոթանային այդ տոմարական սիստեմների հետ և ապա ընդօրինակեին այն:

Այսպիսի թե այնպես՝ հայերը մոտ 460 թ. մ. թ. առաջ ացնում են եգիպտական տոմարական սիստեմին և մոտ 18 դար անընդհատ գործածում այդ տոմարը:

Եգիպտական տեսակի տոմարական սիստեմի հատկանիշներից մեկն էլ այն է, որ նա ժամանակի յոթնօրյա շաբաթի միավոր չի ընդունում. նրա ամիսը բաժանվում է կամ 3 գեկադների (տասնօրյակ) կամ 6 պենտադների (հնգօրյակ): Ընդունելով տոմարական այդ սիստեմը՝ հայերը նույնպես պետք է հրաժարվեին 7-օրյա շաբաթներից և նրանց ամսվա յուրաքանչյուր օրը պետք է հատուկ անուն կրեր: Հայերի օրացույցում գեկադի կամ պենտադի հետքեր չեն հայտնաբերված: 7-օրյա շաբաթի դադարը հայերի մոտ նորից վերականգնվում է արդեն քրիստոնեություն ընդունելուց հետո:

Ինչպես ասված է սկզբում, նոր տոմարական սխառնով տարվա տեղադրությունը համարվում էր հավասար 365 օրվա, բաղկացած 13 ամսից: Թեև այդ ամիսների անունները հանրածանոթ են, բայց և այնպես հիշեցնենք համառոտ կերպով. 1) Նավասարդ (30 օր), 2) Հոռի (30 օր), 3) Սահմի (30 օր), 4) Տրէ (30 օր), 5) Քաղոց (30 օր), 6) Արաց (30 օր), 7) Մեհեկան (30 օր), 8) Արեղ (30 օր), 9) Ահեկան կամ Ահկի (30 օր), 10) Մարերի (30 օր), 11) Մարգաց (30 օր) 12) Հրոտից կամ Հրորտից (30 օր) 13) Ավելեաց (5 օր):

Ալիշանն իր վերը հիշատակված աշխատութ յունում բերում է նաև ամսվա օրերի անունները: Ըստ նրա, Ավելեաց ամսվա օրերի անունները նվիրված են եղել այն դարերում հայտնի հինգ ժողովուրդներին: Ավելեաց ամսի օրերը կոչվել են՝ 1) Լուծ, որից հետո առաջացել է Փայլածո բառը (Меркурий), 2) Եղջերու, հետագայում դասել է Արուսեակ կամ Լուսարեր (Венера), 3) Ծիրաւորի, հետագայում Հրատ (Mars), 4) Արատխոյր, հետագայում Լուսնթագ (Юпитер) և 5) Փետաղնոտի, հետագայում Երեակ (Сатурн):

Ամսվա օրերի անունները հերթական կարգով

1-ին օրը	կոչվել է	Արեղ
2-րդ »	»	Հրանդ
3-րդ »	»	Արամ
4-րդ »	»	Մարգար
5-րդ »	»	Ահրանք
6-րդ »	»	Մազդեղ
7-րդ »	»	Ասաղիկ
8-րդ »	»	Միհր
9-րդ »	»	Չոպարեր
10-րդ »	»	Մուրց
11-րդ »	»	Երեղկան կամ Երազհան
12-րդ »	»	Անի
13-րդ »	»	Պարխար
14-րդ »	»	Վանաս
15-րդ »	»	Արամազդ
16-րդ »	»	Մանի
17-րդ »	»	Ասակ
18-րդ »	»	Մասխ
19-րդ »	»	Անահիտ

20-րդ »	»	»	Արագած
21-րդ »	»	»	Գրգուռ կամ ?
22-րդ »	»	»	Կորդուխք
23-րդ »	»	»	Ծմակ
24-րդ »	»	»	Լուսնակ
25-րդ »	»	»	Սփիւս
26-րդ »	»	»	Նպաս
27-րդ »	»	»	Վահագն
28-րդ »	»	»	Սէին
29-րդ »	»	»	Վարադ
30-րդ »	»	»	Գիշերավար

Երկար դարեր հայերի կողմից գործածված եգիպտական շարժական տոմարը պիտի համարել զոյութ յուն ունեցած և ունեցող ամենահաջող տոմարական սխառններից մեկը: Նրա գլխավոր և միակ թերութ յունն այն է որ, ամանորը, շարժական է: Այդ կարելի էր վերացնել շատ հեշտ կերպով, այնպես, ինչպես անում ենք մենք ներկայումս՝ ավելացնելով չորս տարվա ընթացքում մի օր և մացնելով դրանով նահանջ տարվա գազափարը: Այդպիսի առաջարկով հանդես են եկել մի քանի, տոմարական խնդիրներին լավ ծանոթ, անձնավորութ յուններ՝ Անանիա Շիրակացին (VII), Հովհաննես Սարկավազը (XI դ.) և հետագայում Աղաբիան (XVI XVII դ.):

Առաջինի մասին Ստ. Ասողիկը¹ գրում է ընդ Անաստաս խորհեալ Հայաստանեայցս կարգել տոմար անշարժ ըստ այլոց ազգաց՝ և հրամայէ Անանիայ Շիրակացւոյ կարգել զքրօնիկոնն հրաշաղան, յորում գտտմարս մեր կարգեաց անշարժ: Եւ Անաստասայ խորհեալ ժողովով և կախկոպոսօք հաստատել զքրօնիկոնն և վախճանի կացեալ յաթոն ամս զճ:

Շիրակացին, պատմաբանի վկայութ յամբ, ջանի ի վերայ եղեալ յաջողեցաւ բաւանել ըստ բոլոր ազգաց անուստ, այսինքն հաստատուն, յօրինեալ զկարգս հայկական սամարի (Յով. 118), բայց Անաստասի մահը խոչընդոտ հանդիսացավ ժողովի դուրմարման և տոմարը մնաց անփոփոխ:

XI դարի վերջին, երբ լրացավ էասյան առաջին ժամանակաշրջանը և դրա հետ էլ

¹ Սահփաննոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան «Պատմութիւն արեղեքական» ի Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 104:

միասին Աթանաս Տարոնեցու ամբողջ 532 տարիների համար կազմված տոնական օրերի աղյուսակները (որոնք հնարավորությամբ էին տալիս հուլյան տոմարով նշանակած տոնական օրերը փոխադրել և արտահայտել հայկական քաղաքացիական տոմարի ամսաթվերով) և երբ եկեղեցական աշխատողները տեսան, որ այլևս «հնար չէր նույն ցուցակին օգտուել և դուրսը դառնալով նորէն կրկնել» և դրա հետևանքով առաջացավ «տոմարական տաղնապ», հանդես եկավ Հովհաննես Սարկավազ վարդապետը և «իրօք նրա յաջողեցավ և դրագժաց փոփառելին և ոչ ձեռնհաս, դհաստատ և դանաշարժ տոմարն կարգեաց հայրց, փոխանակ շարժականին և անհաստատոյն»¹:

Հովհաննես Սարկավազի առաջարկած սեփորմը կարելի է բաժանել երկու մասի ա) Ամանորի օրը դարձնել անշարժ — այդ նպատակին նա հասնում է՝ մտցնելով նահանջ տարու գաղափարը՝ ընդունելով 3 տարին 365 օրից և 4-րդը՝ 366-ից: Դա միանգամայն խելացի և ցանկալի բարեփոխություն էր: բ) Ամանորի օրը, այսինքն նախատարդի մեկը նա «տեղափոխեց» և դրեց օգոստոսի 11-ին: Չմոռանանք, որ 1084 թ., երբ տեղի էր ունենում այդ ամբողջ անցուդարձը, նախատարդի մեկը (ամանորը) համընկնում էր Հուլյան տոմարի փետրվարի 29-ի հետ և Հովհաննես Սարկավազը նախատարդի մեկը փետրվարի 29-ից տանում հասցնում է օգոստոսի 11-ին: Ահա նրա այդ երկրորդ «բարեփոխություն» իմաստը և նրա իրականացումը մինչև օրս մնում են անհասկանալի: Ճիշտ է որ, ըստ ոմանց կարծիքի — «արար դժիարանություն ամենայն ազգաց տոմարին ընդ Հայոց (Կիր. 64), բայց և այնպես միանգամայն իրավացի է Մ. Օրմանյանը, երբ ասում է. «բայց չինք դիտեր, թե ինչ ձևով նախատարդի մեկը փետրվար 29-էն մինչև օգոստոս 11 տարին, ինչ որ հիմն էր Հայկա շրջան կոչված 1460 տարիներու դրություն» (Ազգապատում, §900): Հովհաննես Սարկավազի առաջարկները պաշտոնապես ընդունված չեն եղել

քանի որ ոչ մի ժողովի քննության դրված չեն եղել, այլ միայն կարծիք կա, որ եկեղեցական կյանքում նրանք կիրառություն են գտել՝ Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսի կարգադրության համաձայն: «Շարժականը շատ առիթներու մէջ գործածուած կըզանվի իբր քաղաքական տոմար, անշարժն ալ կյիշվի, ավելի եկեղեցական կիրառության մեջ»: Մենք կարող ենք ընդունել, որ Սարկավազից հետո հայկական, եզիպտական տեսակի շարժական տոմարը, որպես քաղաքացիական տոմար, մնացել է դարձյալ անփոփոխ. նրա փոփոխված ձևով օգտվել են միայն կրոնական կյանքում:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Ազանայի 1317 թվի ժողովից հետո, հայերը պաշտոնապես հրաժարված են լինում հայկական հիմնական տոմարից, բայց և այնպես XVII դարի սկզբին հայկական գաղութներից մեկում՝ նոր Զուլայում, փորձ է կատարվում վերակենդանացնել այդ տոմարը, այսպես կոչված Ազարիայի տոմար անվան տակ: Ազարիայի առաջարկները նույնպես կարելի է բաժանել երկու խմբի. ա) շարժական տոմարն անշարժ դարձնելու համար էլի մտցվում է նահանջ տարու գաղափարը (չորս տարուց՝ մեկը) բայց մի փոքր այլ ձևով: Ազարիան՝ թողնելով անփոփոխ Ավիլաց ամսվա օրերի թիվը (5 օր) և ընդունելով առաջին 11 ամիսների անփոփոխությունը հաստատուն՝ 30 օրից, միայն փոփոխական է դարձնում 12-րդ նիրհան ամսը, որը սովորական տարիներում ունենում է 30 օր, իսկ նահանջ տարում 31 օր: բ) Ազարիան փոխում է նաև ամիսների անունները՝ տալով նրանց, ըստ իմ կարծիքի, ավելի հաջող անուններ և նույնպես ամանորի օրը նորից փորձում է օգոստոսի 11-ից վերադարձնել գարնանային դիշերահավասարի օրը՝ մարտի 21-ը: Սակայն «Ազարիայի տոմարը» նույնպես մատնվում է անհաջողության, որովհետև այդ օրացույց հնարողները չեն հասկացել, որ տոմարական խնդիրները և նրանց փոփոխությունները չեն կատարվում երկրի և նրա քաղաքական և անտեսական կյանքից անկախ, այդ պատճառով էլ չի կարելի ամեն մի դյուրում ու

¹ Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ, էջ 64:

բաղաբուժ կամ դադաթուժ ինքնուրույն
 տոմարական սխառն հնարել ու գործածել:
 1793 թ. հրատարակված և գործածու-
 թյան գրված ֆրանսիական սևոլուցիայի
 օրացույցը շատ նմանութիւններ ունի հին
 հայկական օրացույցային սխառնի հետ. նա
 էլ բաղկացած էր 12 ամսից, յուրաքանչուրը
 30 օրից և լրացուցիչ՝ 5 օրից, որոնք կոչ-
 վում էին «տանկյուլօտիզներ»: Տարվա
 սկիզբը (տարեդուրս) սեպտեմբերի 22-ը՝
 թագավորին իրավագրկող գեկրնաթի ստորա-
 գրման օրը և աշնանային գիշերահավասարի
 օր էր: Նահանջ տարու տեղը նշանակված
 չէր. ստաղարաշխները՝ ելնելով իրենց
 գիտումներից՝ հայտարարում էին նահանջ
 տարին, որը կարող էր լինել 4 կամ 5 տա-
 րին մեկ անգամ: Ամիսները բաժանված
 էին 3-ական գեկադներով:

Այսօրանելով մեր գեկուցման հիմնական
 խնդիրները, մի քանի խոսքով կանգ
 առնենք հայկական դարադրի ընդունման
 թվականի վրա: Ինչպես հայտնի է 353
 թվականից սկսեցին օգտագործել Անգրեա-
 սեան 200-ամյա աղյուսակները, որոնք
 ավարտվեցին 552 թվականին, ինչը տարվա
 ընթացքում քրոյր տօները սկսան շփոթիլ¹,
 մինչև որ էասի հավաքած տոմարագեաների
 ժողովը կարողացավ, հայտնաբերելով 532
 ամյակը կարգի բերել բոլոր տեսակի տո-
 մարական հաշիվները: Շարունակելու համար
 խոսքը տանք Մ. Օրմանյանին. «Արդ,
 561-ին կաթուղիկոս էր Հովհաննես Գաբե-
 դեանը, 564-ին սկսան Սուրեն Մարգարանի
 հարստահարութիւնները, 571-ին սկսավ
 Վարդանի շարժումը, 572-ին կգավ կաթու-
 ղիկոսի փախուստը: Հետևաբար պատմու-
 թյան համաձայն է ըսել, թե մինչև որ
 Գաբեղեան պետք կգած տեղեկութիւնները
 ստանար, տոմարական խնդիրներով զբաղե-
 լու առիթ չկրցավ գտնել, և դատկի տո-
 ները շարունակեցին առժամյա կերպով
 առանց հաստատուն ցուցակի: Մովսես
 կղավ, որ հայրապետութիւն բարձրանալին
 կտքը, իրեն հատուկ նպատակ կազմեց դատ-
 կական տօնի կամ տոնական տոմարի գոր-

ծը միանգամ ընդմիշտ կարգադրել, և Հայոց
 եկեղեցին համար, հաստատուն կանոնը մը
 ունենալ, առանց պետք ունենալու շարունակ
 օտարներու կարոտանալ... (Յով. 85): Կա-
 սեան շրջանը կազմված էր արդեն, բավա-
 կան էր դաշն Հայ եկեղեցին հարմարցնել
 տարեկան տոներն ալ ըստ այնմ կարգա-
 դրել, բայց պետք էր որ հոռոմեական տմիս-
 ներով կազմված ցուցակը հայկական տմիս-
 ներու վերածվէր, միանգամայն հասակա-
 կան նահանջավոր տարիներու հաշիվները
 փոխանցվէին Հայոց շարժական տոմարին
 նահանջ չունեցող տարիներուն վրա, համա-
 ձայն Հայկա շրջանին հաշիվներու...»

Չմոռանանք, որ Մովսեսը ընտրվել էր
 կաթուղիկոս 574 թվականին և միանգա-
 մից 532 տարվան վերաբերվող աղուսակ-
 ները, որոնք պատրաստված էին հոռոմեա-
 կան՝ Հուլյան տոմարի թվականներով ու
 ամսաթվերով փոխադրել հայկական տոմա-
 րի թվականներին և ամսաթվերին շատ ու
 շատ զժխար գործ էր. դա պահանջում էր
 մեկ-երկու տարվա աշխատանք: Գործը
 վերաբերվում էր կրօնական տոների ժամ-
 կեաների որոշման, որպիսի աշխատանքնե-
 րը պահանջում էին շատ մեծ ճշտութիւն
 որովհետև տօնը ժամանակին չկատարելն
 այդ դարում համարվում էր ամենամեծ
 հանցանքը:

Հետևապես ինչքան էլ աշխատեք և ցան-
 կանար Մովսես Ս-ըրը՝ 574 թվականին
 պատրաստի աղյուսակներ ունենալ չէր կո-
 բող, որպեսզի ժողով հրավիրեր՝ նրանք
 հաստատել տալու համար: Այդ պատճառով
 պետք է սխալ համարել այն հեղինակների
 կարծիքը, որոնք այդ ժողովը նշանակում
 են 574 թվականին:

«Ըստ այսմ ի հրամանէ մեծին Մովսե-
 սի՝ բերքողք և գիսուևի տրուեսիմ» (Յով. 85)
 գումարվեցան Դվնոյ հայրապետանոցը, զոր
 կըրնանք իբր Դվնայ Գ ժողով ընդունել և
 584 թուականին նշանակել: Հայոց գիտուն-
 ներուն գլխավորն էր Աթանաս Տարոնեցի,
 Գլախայ Ս. Կարապետի մայրավանքի
 առաջնորդը, որ էր տեղեկ տոմարի ամե-
 նայն ազգաց (Սամ. 8) և առաջնորդեց բո-
 լոր հաշիվողական գործողութիւնը: Ժողովը

¹ Գատմ. Հայոց Կիրակոսի Գանձակեցոյ, Թրիւ-
 1909, Դուկասյան մատ. էջ 42:

կողմն նախադասվեցաւ Էասի ցուցակը՝... Հետեապես Էասյան ցուցակը կամ նրա մեծ ինդիկաիօնը պաշտօնապես ընդունվել է 584 թուականին, Դվինի ժողովում: Այդ ժողովը նմանապես որոշեց Էասյան շրջանի ծայրը կապել Անդրեասյան շրջանի վերջին ծայրի հետ և այդ թվականը համարել կամ ընդունել որպես հայկական տոմարի դարադուխ՝ սկսած 552 թվականից: Մի շարք պատմաբաններ շատ իրավացի կերպով Հայոց բիւ կամ Հայոց բուսական սկսում են 553 թվականից (Սա. Ասողիկ, Սամ. Ան. և այլն), բայց և այնպես հանրածանոթ և ընդունված է հաշվել 552-ից: Հետեապես՝ Հուլյան տոմարի դարադուխից հայկականին անցնելու գեղքում պետք է նրանից դուրս գալ 551: Օրինակ 1941 թվ. ըստ Հուլյան տոմարի համապատասխանում է 1941—551=1390 թվականը Հայկական տոմարով:

Կրօնական տոները կարգավորելու համար Անդրեաս Բյուզանդացին կազմեց 200 տարվա մի աղյուսակ, որը ընդունվեց բարձր քրիստոնեութուն ընդունած ժողովուրդների համար և գործածության մեջ գրվեց 353 թվականից: Հետեապես, այդ աղյուսակները գործածության համար պիտանի պիտի լինէին մինչև 552 թ. ներառեալ:

Երբ աղյուսակները վերջացան 553 թվականի սկզբին «ի ժամանակս թագաւորութեան ամբարըշտին Յուստիանոսի կղևրումն Մ ամեակի արդայն Անդրիասա և սկսան շիօթիլ լրմունք գատկաց և զերք արուեստական տուժարաց» (Մատենադարան, ձեռագիր № 1973):

584 թվականին Դվինի Գ. ժողովը որոշեց կրօնական տոների հարցերում զեկավարվել Էասի հորինած 532-ամյակի ժամանակաշրջանով, բայց Էասյան և Անդրեասյան ժամանակաշրջանների ծայրերը փակցնել իրար այնպես, որ Էասյանը կազմի Անդրիասի ժամանակաշրջանի անմիջական շարունակութունը, այսինքն նրա (Էասյանի) առաջին տարին համարվի 553-րդ թվականը նրանք համաստեղեցին Էասի առաջին տարին Անդրեասյան ժամանակաշրջանի

վերջին տարու, այսինքն 552-րդ թվականի հետ:

Եվ քանի որ Էասյան ժամանակաշրջանի առաջին տարին պայմանավորվեցին համարել որպես հայկական դարադուխի սկիզբ, հետեապես հայկական դարադուխի առաջին տարի հանդիսացավ 552-րդ թվականը: Իրա հետեվանքով միշտ ընդունված է որևէ մի փաստ հայկական թվականով արտահայտելիս՝ Հուլյան տարեթվից հանել 551 և ընդհակառակն: Սակայն մի քանի պատմագրեր (Սա. Ասողիկ, Սամ. Անեցի և ուր.) մեզ անհայտ հանգամանքներից ելնելով, ընդունում են հայկական դարադուխի առաջին տարին 553-րդ թվականը և այդ պատմագրերից օգտվելիս՝ պետք է հանել կամ ավելացնել 551-ի փոխարեն 552:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Ամփոփելով զեկուցման մեջ բերված տվյալները և տեղեկությունները մենք գալիս ենք այն եզրակացության.

1) որ Հայերը հին և միջին դարերում պահպանել են իրենց հնագույն, արեգակնային աիպի տոմարը՝ առանց համարյա թե որևէ փոփոխության մինչև XIV դարի առաջին քառորդը:

2) քրիստոնեության մուտք գործելուց հետո Հայաստանում չեն հարմարեցրել իրենց տոմարը քրիստ. եկեղեցու պահանջներին, այլ՝ թողնելով այն անփոփոխ, գործածել են որպես քաղաքացիական կյանքի տոմար, իսկ կրօնական պահանջների համար ընդունել են և գործածել սովորական Հուլյան տոմարը:

3) իրենց քաղաքացիական տոմարից հայերը հրաժարվել են 1317 թվականին (Աղանայի 44-րդ ժողովում,) երբ Ռուբինյանների հայկական վերջին ֆեոդալական իշխանութունն արդեն մոտենում էր իր վախճանին:

4) բաղձաթիվ պատմական տվյալները բերում են մեզ այն եզրակացության, որ հայկական արեգակնային տոմարի, այսպես կոչված, ազոկատաստազը կայացել է 428 թվականի օգոստոսի 11-ին և որ այդ կապված է կղել Օրինի համաստեղության հեկլակ-

¹ Օրմանյան, Ազգագրություն 1, 571—572:

տիկ ծագման, այն համաստեղության, որը նվիրված է եղել հայոց ազգի առասպելական նահապետ Հայկ դյուցազնի անվանը:

5) նման տիպի տոմար, ըստ մեր հետազոտությունների, հայերը սկսել են գործածել V դարի կեսից մեր թվականությունից առաջ.

6) այդպիսով, հայերը ղեկավարվել են շարժական տոմարով մոտ 18 դար.

7) հայկական դարագրութեն ընդունելու թուականը պիտի համարել 584 թ., իսկ դարագրի առաջին տարին 553-րդը՝ 552-ի փոխարեն: Այդ ավելի ճիշտ կլիներ սակայն երևելով որոշ հանգամանքներից, ընդունված է եղել 552-րդը: Բայց և այնպես մի քանի պատմագրերի ժամանակագրական ավյալների ստուգման ժամանակ անհրաժեշտ է վերևում բերված հանգամանքը աչքի առաջ ունենալ, քանի որ նրանք դարագրութե համարում են 553 թվականը (Ստեփան Ստրղիկ, Կիրակոս Գանձակեցի և մյուսներ):

РЕЗЮМЕ

Подводя итог нашему докладу о некоторых вопросах армянского календаря, мы приходим к следующим положениям:

1) что армяне сохранили, почти без всяких изменений, свой древнейший календарь солнечного типа в течение древних и средних веков.

2) после принятия христианства, армяне не приспособили его к требованиям церкви, а оставив его без изменения, превратили его в гражданский календарь; для нужд церкви т. е. вычисления и обозначения дней религиозных праздников ввели календарь юлианский, который в гражданской жиз-

ни применения не имел, хотя и был знаком народу.

3) от своего гражданского календаря армяне отказались в 1317 г. (на 44-ом соборе, в Адане) в эпоху, когда последнее самостоятельное армянское феодальное княжество Рубенидов находилось на краю гибели и вся Армения была разделена между разными завоевателями.

4) многочисленные исторические данные приводят нас к выводу, что т. н. апокатасатаз армянского календаря, типа солнечного, приходился на 11-ое августа в 428 г. н. э. и что он был связан с первым утренним восходом созвездия Ориона, которое в древней Армении было посвящено легендарному основателю армянского государства — Айку и носило название „созвездие Айка“, а сам календарь „цикл Айка“.

5) по нашим вычислениям календарь подобного типа был принят армянами в пол. V века до н. э.

6) таким образом, календарем подобного типа, армяне руководствовались в течение времени с середины V в. до н. э. до 1317 г. н. э. т. е. около 1800 лет.

7) точнее всего будет принять год официального введения армянской эры 584 г. н. э., а его первым годом считать 553-ый вместо 552-го, хотя, по неизвестным соображениям в свое время был принят 552-ой год и по традиции принято считать с 552-го. Однако при проверке хронологических дат некоторых историков (Ст. Асогик, Киракос Гандзакеси и др.) это обстоятельство необходимо иметь ввиду т. к. они дают даты, считая первым 553-ый год.